

ДИСЦИПЛІНАРНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ: ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ

Калінін В. Ю.

Кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології

НТУУ «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського»

Світ-системний аналіз як теорія і методологія для дослідження соціально-політичних явищ та процесів набуває все більшого поширення серед вітчизняних наукових пошуків. В рамках цього доцільно поставити питанням щодо дисциплінарного визначення світ-системного аналізу у співвідношенні з соціальними науками та власне з політологією (її ядром - політичним). Аналізуючи останні вітчизняні наукові доробки варто зазначити про малодосліджуваність цієї тематики. Відповідний стан речей можна пояснити двома вагомими чинниками. По-перше, це доволі складна та неоднозначна тема на межі з іншими науками. По-друге, сам світ-системний аналіз сприймається як соціологічна, історична або економічна теорія. В той час як її політична складова залишається поза увагою. Саме тому в статті буде розглянуті соціологічний, історичний, економічний та політичні виміри світ-системного аналізу. Заради досягнення поставленої мети були використані метод виявлення каузальних зв'язків та порівняльний метод.

Мир-системный анализ как теория и методология исследований социально-политических явлений и процессов становится все более популярной среди отечественных научных изысканий. В рамках этого целесообразно поставить вопрос о дисциплинарном определении мир-системного анализа в отношении социальных наук и собственно политологии (ее ядром – политическим). Анализируя последние отечественные научные публикации следует отметить о незначительном количестве литературы по указанной теме. Соответствующее положение вещей можно объяснить двумя весомыми факторами. Во-первых, это довольно сложная и неоднозначная тема на границе с другими науками. Во-вторых, сам мир-системный анализ воспринимается и интерпретируется как социологическая, историческая или экономическая теория. В то время как политическая составляющая остается вне фокуса. Именно поэтому в статье будет рассмотрены социологический, исторический, экономический и политические измерения мир-системного анализа. Ради достижения поставленной цели были использованы метод выявления каузальных связей и сравнительный метод.

World-system analysis as a theory and a methodology for researches are staying more and more popular among national scientists. Due to that, would be rational to raise issue of disciplinary place of world-system analysis (WSA) to the social sciences, including political science (the core – political). Reviewing the last publications, we should note that there is limited literature about this issue. We might provide at least two rational explanations. Firstly, the topic is controversial and tricky because lies on the line of different social sciences. Secondly, the perception and interpretation of WSA is popular as sociological, economic and historic theory. At the same time, political part of WSA is quite often out of the focus. That is why, in the article will be considered sociological, economic, historic and political dimensions of WSA. For achieving this goal have been used a method of identifying causal relations and comparative method.

Ключові слова: світ-системний аналіз, політичне, економіка, історія, соціологія.

Світ-системний аналіз як теорія і методологія для дослідження соціально-політичних явищ та процесів набуває все більшого поширення серед вітчизняних науковців. В рамках цього доцільно поставити питання про дисциплінарне визначення світ-системного аналізу у співвідношенні з соціальними науками та власне з політологією (політичним). Аналізуючи останні вітчизняні наукові доробки варто зазначити про малодосліджуваність цієї тематики. Відповідний стан речей можна пояснити двома вагомими чинниками. По-перше, це доволі складна та неоднозначна тема на межі з іншими науками. По-друге, сам світ-системний аналіз сприймається як соціологічна, історична або економічна теорія. В той час як її політична складова залишається поза увагою. Саме тому в статті буде розглянуті соціологічний, історичний, економічний та політичні виміри.

Історичний вимір світ-системного підходу можна побачити майже у всіх представників цього напрямку. Достатньо згадати, що саме поняття світ-економіки було впроваджено в працях історика Фернана Броделя. Окрім того, лідер підходу Іммануїл Валлерстайн поставив собі за мету презентувати всю історію сучасної капіталістичної світ-системи в п'яти томах. Навіть російський представник цього напрямку Юлій Кагарлицький презентував інтерпретацію історії

Росії з позицій світ-системного аналізу як історію периферійної імперії. Саме тому думка про фактичну історичність світ-системного аналізу є цілком раціональною.

Звідси, виникає питання чи є доцільним розглядати світ-системний підхід з політологічної точки зору. На нашу думку досить вдалою є відповідь нідерландського вченого Френка Анкерсміта. У своїй праці «Політична репрезентація» він пропонує повернути історичний вимір в політичну теорію, що було втрачено в XX столітті, і висуває думку про те, що «Історія та політика не тільки мають спільний предмет...», але їх об'єднує ще й метод [1, с. 9]. Сутність цього твердження полягає у тому, що пояснення є головною спільною рисою обох сфер життя. Іншим словами, інтерпретація історії змінює сприйняття сучасності, а поява будь-якого нового чи оновленого соціального інституту вимагає перегляд історичного процесу. В деякій мірі, тут доречно згадати про політику пам'яті, де на державному рівні визначаються найголовніші дати та події історії, які створюють та легітимують спільну ідентичність.

Аналогічно зауважує французький історик Жак ле Гофф, що, правда, щодо політичної історії. Відповідно до його поглядів, через феномен міждисциплінарності політична історія тепер «...зайнята виявленням структур, соціальним аналізом, семіотикою, пошуком пружин влади» [5, с. 416]. Тобто використання нових методів та теорій призводить до того, що традиційні проблемні поля стають спільними для декількох дисциплін. Зокрема, такі теми в галузі світ-системного аналізу як еволюція держави та розвиток ідеологій безумовно є предметом вивчення політології, що передбачають ширші джерела інформації ніж тільки теоретичні конструкції та емпіричні дослідження. Окрім того, навіть такий напрям як політична антропологія, що немає відношення до світ-системної перспективи, звертається, перш за все, до історичних та культурознавчих матеріалів, вважається важливою та невід'ємною частиною сучасної політичної науки. Звідси, історичні студії світ-системного аналізу мають розглядатися актуальними для політології. Отже, хоча історичність в даному випадку має право на власну автономію, втім політичне не втрачається у цій густині фактів. Адже воно перманентно властиве їй.

Наступний закид світ-системному аналізу базується на тезі щодо економікоцентризму вчення. Тобто, значна кількість матеріалу аналізується з позицій економічних ідей. Дійсно, представники світ-системного підходу використовували досягнення економічної думки для аналізу та інтерпретації тих чи інших політичних та соціальних явищ. Зокрема, доречно буде згадати про використані у світ-системному аналізі таких концептів як Кондратьєвські хвилі, поділ праці, класовий аналіз тощо.

Безумовно, всі зазначені теоретичні інструменти, деякі з яких прийнято асоціювати з марксизмом та неомарксизмом, мають місце і відіграють провідні ролі в цьому науковому підході. Наприклад, в світ-системному аналізі використовується також поняття політика накопичення. Доречно тут ставити питання чи є це політика, яку мають досліджувати політологи. Адже як вказує Макс Вебер, політику проводить навіть голова родини, в той же час напевно чи ця політика може бути безпосередньо пов'язана з феноменом політичного.

Оскільки закид базується на економізмі світ-системного аналізу, то оптимальну відповідь зможуть надати спеціалісти, які працюють на межі двох наук. В нашому випадку доречно буде звернутися до Нобелівського лауреата з економіки Пола Кругмана.

У своїй роботі «Кредо ліберала» американський вчений аналізує феномен економічної нерівності в США, приходять до висновку щодо політичних причин цього соціального явища. «...вся справа в політичних змінах» [8, с. 15]. Пол Кругман має на увазі, що політичні умови грають провідну роль у формуванні економічної нерівності/рівності. Дане твердження будується на декількох тезах, більшість з яких є прикладами з історії та сучасності США.

В контексті поставленої мети для нас буде цікавим те, що створення суспільства середнього класу в США відбувалося не поступово, а за короткий термін. Результатом цих змін заведено вважати створення інститутів започаткованих в часи президенства Франкліна Рузвельта. Тобто, фактично лише політичне рішення реалізоване в діючих суспільних інститутах змогло призвести до відповідного результату. По-друге, Пол Кругман вважає, що реалізація правої неоліберальної доктрини в США у 80-х роках була результатом консервативного політичного повороту у 70-х роках. Власне ці події призвели до поступового обмеження росту та зменшення у перспективі середнього класу. Знову ж таки політичні умови відігравали першочергову роль у формуванні економічних процесів.

На нашу думку можливе наступне пояснення політичності світ-системного аналізу в контексті його економізму. Якщо говорити про даний напрям як про новітню рефлексію (переосмислення) марксизму, то можна використовувати аналогічні аргументи щодо останнього. Марксизм за своєю суттю є політичним явищем, адже засоби досягнення визначених ним цілей абсолютно не базуються на господарських відносинах, а передбачають політичні дії. Окрім того, в даному випадку економічні дані, скоріше за все, виступають як

показники динаміки розвитку певних процесів, що описують їх, але не вказують на зміни. Звідси, говорити про марксизм і світ-системний аналіз, як суто економічні теорії буде не вірно.

Певний холізм (або прагнення до холізму) є характерною рисою світ-системного аналізу. Це стосується також історичного виміру. Наприклад, український дослідник Павло Кутуєв відзначає, що Франк «висуває гіпотезу єдиної світової системи, яка не змінювала власної ідентичності, переживаючи циклічні підйоми та падіння протягом останніх 5000 років» [10, с. 20]. А в основі цієї цілостності лежить твердження, що «... економічне є також і політичним» [15, с. 21]. Дана теза просто виходить з бачення, що «... економічні та політичні сили неподільні» [15, с. 21].

Також доречним буде використати напрацювання Рональда Інглхарта та Крістіана Вельцеля в їх багаторічному дослідженні щодо розвитку та культурних змін. «Хоча автори класичних концепцій модернізацій (Маркс, Вебер та інші вчені) в багато чому помилялися, їх головна ідея полягає в тому, що в основі масштабних змін в соціальній, культурній та політичній сферах лежить соціально-економічний розвиток, в цілому відповідає дійсності» [6, с. 10]. Отже, навіть за умовою первинності економічного процесу (що далеко не завжди відповідає дійсним причинам) можна говорити про політичні наслідки та відповідну їх рефлексію над ними.

Таким чином, можна сказати, що економічні процеси на макорівні можуть бути результатом як політичної активності, так і власне економічної. Як зауважує ще один Нобелівський лауреат з економіки Майкл Фрідман «... між економікою та політикою існує тісний взаємозв'язок, що можливі лише певні комбінації політичного та економічного устрою суспільства...» [12]. Слабким місцем даного твердження є те, що на національному рівні варто говорити про функціонуючу політичну систему, яка незалежно від ступеня демократичності, використовуючи поняття Джона Роулза., базується на такій інтелектуальній фікції про волю народу. Проте залишається відкритим питання чи буде даний стан тотожний у більших за розмірами структурах на прикладі світ-системи.

Звідси, доцільно буде розглянути відношення світ-системної перспективи з такою науковою дисципліною як теорія міжнародних відносин. Відповідно до Міжнародного колоквіуму з політології 1947 року, що відбувався у Парижі під егідою ЮНЕСКО, теорія міжнародних відносин була класифікована до галузей політичної науки. Тому в даному випадку світ-системний аналіз безумовно є політичним, в той же час відноситься до іншої спеціальності нашої науки.

З одного боку можна побачити, що світ-системний аналіз описує та інтерпретує боротьбу за глобальну першість між національними державами. Іншими словами, світ-системний підхід надає власну інтерпретацію історії та сучасності міжнародної системи, яка базується не тільки на безпосередньо політичній складовій, скільки на економічній взаємодії. Пояснення виходить з існування наднаціональних структур, всередині яких національні держави є агентами, що діють відповідно до певної логіки. В основі цієї структури лежить циклічна природа існування, яка передбачає періодичну зміну держав-лідерів. В даному випадку доречно буде навести приклади наступних концепцій міжнародної системи світ-системних теоретиків, зокрема зміна командних висот капіталізму (термін Джованні Аррігі) або еволюція глобальної політики (термін Джорджа Модельські). Хоча в цілому ці представники виходять з подібних теоретико-методологічних засад, проте надають різні інтерпретації в межах своїх гіпотез. Звідси, можна сказати, що світ-системна перспектива по суті є однією з теорій в галузі міжнародних досліджень

З іншого боку, варто зазначити, що хоча світ-системний є важливим критичним доповненням до теорії міжнародних відносин, проте сучасна наукова спільнота не зовсім одностайно відноситься до потреби відокремлення теорії міжнародних відносин від власне політології. Зокрема, існують підходи, що пропонує не відокремлювати внутрішню та зовнішню політику через «розмивання національних кордонів», що у свою чергу було спричинено в останні десятиріччя процесом глобалізації. Одним з них виступає концепція світової політики.

Насамперед, що необхідно розмежовувати світову політику як сферу діяльності та наукову дисципліну. Дана термінологічна плутанина, яка пов'язана з перекладом, з'явилася в російській політологічній думці на початку 90-х рр.. XX ст.. Як зазначає Андрій Кокошин, світова політика як наукова дисципліна виникла пізніше, аніж теорія міжнародних відносин, а в Росії ще пізніше, ніж на «Заході». На сьогодні в більшості російських видань дані терміни широко використовуються. Зокрема можна назвати такі роботи як «Світова політика: теорія, методологія, прикладний аналіз» під редакцією Алексея Богатурова і Андрія Кокошина, «Світова політика в XXI столітті: актори, процеси, проблеми» Марини Лебедевої тощо.

Як було зазначено існує певна проблема щодо визначення меж компетентності між світовою політикою і міжнародними відносинами. Андрій Кокошин розглядає дані напрями в своїй роботі «Про системний та ментальний підходи в світополітичних дослідженнях». Він зазначає, що особливістю теорії міжнародних відносин є власне дослідження міждержавних відносин. В той же час світову політику маємо розглядати в двох вимірах [7, с. 4]: на

глобальному рівні як світову політичну систему та як дослідницьку область у широкому сенсі, тобто таку, що визнає існування й вплив акторів на рівні держави. Вона включає в себе міжнародні відносини.

Також він пропонує для розгляду третій термін — «глобальна політика», який безпосередньо пов'язаний з першими двома. Під глобальною політикою він має на увазі певний рівень проблем та явищ.

Отже, в сучасних наукових дискусіях теорії міжнародних відносин та сфери її компетентності не мають однозначного сприйняття, що також відкриває можливість ширшого розгляду питань, що раніше не входили в компетенцію політичної теорії.

Слід зазначити, що світ-системний аналіз не обмежується цими проблемними полями. Окрім цього, визначені теми в контексті теорії міжнародних відносин не відповідають поставленим завданням статті. Адже наша мета критично проаналізувати евристичний потенціал теорії. В даному випадку достатньо буде згадати хоча б питання організації наукового знання та місце політичного в ньому або критику девелопменталізму, що є актуальним як до власне політичної теорії, так і до теорії політичного розвитку.

Останньою буде розглянуте співвідношення між світ-системним аналізом та соціологією. Слід зазначити, що у вітчизняній науці даний напрям значно більше представлений профільними дослідженнями в галузі соціології. Окрім того, навіть лідер світ-системної перспективи Іммануїл Валлерстайн за освітою є соціологом. Звідси постає резонансне питання чи не буде доцільнішим розглядати цей напрям як соціологічний підхід.

Доречним також буде поставити питання не стільки взаємодії світ-системного аналізу та соціології, скільки співставлення політології та соціології. Адже обидві науки є суспільствознавчими. Як зазначає з цього приводу Юрген Габермас «Сьогодні суспільствознавчі науки претендують на політичну систему як на свій предмет вивчення...» [13]. Дійсно, з одного боку проблемні поля обох дисциплін значною мірою можуть співпадати, з іншого ж боку — предметом політології все ж таки є владні відносини щодо організації життя суспільства, в той же час соціологія вивчає соціальну людину. Таким чином, предмет другої науки значною мірою направлений на дослідження всіх аспектів життя такої суспільної істоти як людина, де політика та владні відносини не є власне головним предметом на відміну від політичної науки. Звідси, якщо світ-системний аналіз розглядати як такий, що регулює суспільне життя через владно-політичні відносини, то він безумовно є предметом дослідження політології.

Коли вже були проаналізовані класичні науки, які претендують на право визначати світ-системний підхід як теорію всередині своєї дисципліни, то варто перейти до розгляду власне політичної складової. Хоча, як було зазначено раніше, світ-системний аналіз рідко визначається в контексті політології. Втім цей науковий підхід поставив питання про визначення політики. На думку Іммануїла Валлерстайна під цим терміном варто розуміти «...зміну владних відносин в суспільстві в більш чи менш сприятливому для чийось інтересів напрямі, тобто зміні напряму соціальних процесів» [3, с.98-99]. Іншими словами дане визначення виходить з управління та керівництва суспільним життям на основі владних відносин. В контексті наданої дефініції можна зробити висновок про сприйняття політики як певним чином автономної сфери людської чи групової діяльності. Хоча світ-системний аналіз заявляє про некоректність поділу суспільного життя на окремі сфери, втім таке визначення легітимізує політологічний дискурс в цьому підході.

Також необхідно зупинитись більш детально на концепті влади, адже вона в контексті світ-системного підходу не завжди є власне політичною. В даному випадку буде актуальним зауваження американського політолога Йена Шапіро щодо збереження сучасної демократії: «... обмеження політичної влади капіталу — найважливіша частина з цих дій» [14]. Безумовно, як вже було вказано, що взаємодія між економічною та політичною підсистемами є доволі багатогранною й не може вимірюватися однонаправленими зв'язками. Швидше, варто говорити про політизацію неpolітичних процесів, термін був запропонований М.В. Ільїним, та про «побічні ефекти» У. Бека. Щодо першого, то тут визначається, що процеси, які традиційно не відносилися до політичних внаслідок дії глобалізації (локалізації), інтеграції (дезінтеграції) та демократизації (поширення авторитаризму) почали отримувати політичний характер. Найбільше це виявилось в економічній сфері через власне економізацію міждержавних відносин та політизацію економіки. Також У. Бек зазначає, що ТНК досить часто не ставлять за мету досягнення політичних цілей, проте, оскільки їхня діяльність тісно пов'язана з політикою цього не можливо уникнути.

Якщо заявляється про можливість політизації світ-системного аналізу, то варто поставити питання щодо його визначення як політичної теорії. Цікавим фактом є те, що Іммануїл Валлерстайн в своїх працях стверджує про некоректність найменування світ-системного підходу теорією, вже не кажучи про політичну теорію.. «Світ-системний аналіз — це не теорія про соціальний світ ... скоріше це протест проти тих способів за допомогою яких соціальне наукове пізнання було структуроване...» [4, с. 105]. В даному випадку американський вчений має на увазі, що першочергова цінність світ-системного аналізу знаходиться в

критичній складовій. Це не означає, що сам по собі напрям нічого не продукує. Просто відповідно до Іммануїла Валлерстайна, на сьогодні лише закладаються основи підходу, а його потенціал має бути презентований в майбутньому.

Так чи інакше, в Новій філософській енциклопедії, що видана під редакцією В.С. Степіна, зазначається щодо теорії наступне: «...в широкому сенсі комплекс поглядів, уявлень, ідей направлених на тлумачення та пояснення будь-якого явища; в більш вузькому і спеціальному сенсі – вища, найбільш розвинута форма наукового знання, що надає цілісне уявлення про закономірності та сутнісні зв'язки певної області дійсності...» [11, с. 42]. Виходячи з наданої дефініції можна зробити висновок, що світ-системний аналіз все ж таки є науковою теорією. Оскільки завдяки понятійно-категоріальному апарату (в даному випадку світ-система та пов'язані терміни), який використовується у формі евристичного інструменту, інтерпретуються великі соціально-політичні та економічні структури та процеси через виявлення сутнісних зв'язків із виробленням прогнозів щодо майбутнього.

Повертаючись до визначення світ-системного аналізу як політичної теорії варто звернутися до експерта з області теорії політики та порівняльних досліджень Клауса фон Байме. Німецький вчений говорить про можливість диференціації емпіричної політичної теорії на два напрями. Перший співвідноситься з науковим спадком Макса Вебера, а власне – робота з типологіями та ідеальними типами. Цей напрям базується на реконструкції соціальної реальності в історичній перспективі. Наприклад, ті ж самі три типи легітимного панування Макса Вебера. Другий напрям пов'язаний з іменем відомого французького соціолога Еміля Дюркгейма. Тут передбачається моделювання дійсності «... через виявлення залежних та незалежних перемінних величин» [2, с. 495]. Відповідно до другого напрямку моделі мають оцінюватися від точності прогнозів, а не від реалістичності висунутих гіпотез.

Загалом, класифікація Клауса фон Байме, як і будь-яка інша, є умовною. Тому, звичайно, теорії не завжди можуть повністю співпадати з якимось критерієм. В даному випадку світ-системний аналіз, скоріше за все, варто віднести до першого напрямку, пов'язаному з Максом Вебером. Висунуту тезу можна пояснити тим, що світ-системний підхід передбачає реконструкцію суспільного, в тому числі політичного, життя на макрорівні з розробкою багатоманітних інтерпретацій. Хоча даний напрям також висуває прогнози, втім вони базуються на використанні якісних методів дослідження.

Таким чином, можна сказати, що світ-системний аналіз може бути розглянутий, принаймні частково, як політична теорія. Це пов'язано з тим, що світ-системний підхід інтерпретує суспільні процеси, що пов'язані з організацією суспільного життя на основі використання влади.

Проілюстроване співвідношення світ-системного аналізу із різноманітними соціальним науками говорить про специфічний характер підходу. Виходячи з усього зазначеного, все ж таки не варто використовувати щодо світ-системної аналізу такі визначення як політична, економічна, соціологічна чи інша теорії. Оскільки таке обмеження надає лише частковий опис проблематики даного напрямку досліджень. Отже, економіка, теорія міжнародних відносин, соціологія та історія мають таке ж саме право використовувати надбання цього наукового підходу як і політологія.

Тому доцільніше говорити про світ-системний аналіз як окремішню науково-дослідницьку програму з власним порядком денним. Це не означає, що вона функціонує поза науковим дискурсом чи не реагує на зовнішні чинники. В цьому контексті світ-системний підхід, завдяки теоретико-методологічному фундаменту, створює оригінальну композицію теоретичних інструментів. Останні, у свою чергу, можуть бути використані в сферах політичних, економічних чи соціологічних дослідженнях.

Література:

1. Анкерсмит Ф.Р. Политическая репрезентация / Ф.Р. Анкерсмит; [пер. с англ. А. Глухова]. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 288 с.
2. Байме К. Политическая теория: эмпирическая политическая теория / К. Байме // Политическая наука: новые направления. [под ред. Р. Гудина и Х.Д. Клингельмана]. – Вече, 1999. – с. 495-506.
3. Валлерстайн И.М. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И Валлерстайн; [пер. с англ. К. А. Фурсова]. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008 – с. 176.
4. Валлерстайн И. Миросистемный анализ / И. Валлерстайн // Время мира. Альманах. Вып. 1: Историческая макросоциология в XX веке; [под ред. Н.С. Розова]. – Новосибирск, 2000. – с. 105-123.

5. Гофф Ж. Среднековый мир воображаемого/ Ж. ле Гофф. [пер. с фр. и общ. ред. С.К. Цатуровой]. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2001. – 440 с.
6. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель; [пер. с англ. М. Коробочкин] – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
7. Кокошин А.А. О системном и ментальном подходах к мирополитическим исследованиям: Краткий очерк/ А.А. Кокошин - Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: ЛЕНАНД, 2008. – 88 с.
8. Кругман П. Кредо либерала / П. Кругман [пер. с англ. В.Л. Иноземцева]. - М.: Издательство "Европа", 2009. -368 с.
9. Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / П.В.Кутуев. - К.: "Сталь", 2005. - 500 с
10. Кутуев П.В. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа Андре Гундера Франка / П.В. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 2. — С. 17-35.
11. Новая философская энциклопедия // [под ред. акад. В.С. Степина]. - М.: Мысль, 2010. — Т. 1 - 744 с.
12. Фридман М. Взаимосвязь между экономической и политической свободами [Электронный документ] / М. Фридман. – Режим доступа: http://kant.narod.ru/fried_1.htm
13. Хабермас Ю. Что такое «политическое». Рациональный смысл сомнительного наследия политической теологии. [Электронный документ] / Ю. Хабермас. – Режим доступа: <http://russ.dada.ru/Mirovaya-povestka/CHto-takoe-politicheskoe>
14. Шапиро И. Демократия под натиском капитала. [Электронный документ] / И. Шапиро. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/pole/Demokratiya-pod-natiskom-kapitala>
15. Frank A.G., Gills B. The world system is five thousand years: an introduction / A.G. Frank, B. Gills // Humboldt journal of social relations. – 1992. – number 18 – pp. 1-73.